

جمعیت و نیروی انسانی

محمد میرزائی*، جعفر کرد زنگنه**

مقدمه

دبال کاهش اساسی و مستمر مرگ و میر و شتاب گرفتن رشد جمعیت، و در واقع در پاسخ به چنین روندی، از اواسط دهه ۱۳۶۰ انفاق جمعیتشناختی مهم دیگری در ایران رخ داد و آن کاهش اساسی و مستمر زاد و ولد و باروری و در نتیجه تعدیل میزان رشد سالانه جمعیت بود (میرزائی، ۱۳۸۲). با توجه به آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که ایران در ۷۰ سال اخیر مراحل انتقال جمعیتی را یکی پس از دیگری پشت سر گذاشته است. یکی از پیامدهای کاهش اساسی و مستمر زاد و ولد و باروری از اواسط دهه ۱۳۶۰، تغییر بنیادی در ساختار و هرم سنی جمعیت ایران بود. هرم سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۷۵ و به خصوص ۱۳۸۵ به وضوح دستخوش تغییر بنیادی شده به طوری که قاعده پهن و گسترده آن جمع شده و گستردگی به تدریج به سنین بالاتر منتقل شده است. بدین ترتیب می‌توان گفت که کشور ایران در حال حاضر در مرحله انتقال ساختار سنی قرار دارد و در دهه سوم قرن پانزدهم هجری شمسی کاملاً شکل یک جمعیت سالخورده را پیدا خواهد کرد (همان). هدف این گزارش بررسی تحولات جمعیتی ایران با تأکید خاص بر دوره زمانی ۱۳۸۰-۱۳۸۷ است.

شاید هیچ یک از تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دو قرن گذشته به اندازه گذار جمعیتشناختی^۱ و گذار اپیدمیولوژیکی^۲ زندگی جمعیت‌های انسانی را تحت تأثیر خود قرار نداده باشند. دو دوره گذاری که هر کدام برای حوزه‌های مختلفی از مطالعات جمعیتی ابداع شده‌اند، لیکن ممکن است با بروز شرایط و عوامل خاصی که جمعیت‌ها را به دوره‌های مختلف گذار حرکت می‌دهند، در نهایت بر هم منطبق شوند. دو گذاری که همگام با خود و به دنبال خود بسیاری از جنبه‌های زندگی انسان از قبیل مرگ و میر، باروری، مهاجرت، سلامت، و شیوه زندگی را دچار تغییر و تحول کرده‌اند (نمودار ۱) . کشور ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. روند تغییر و تحولات اخیر جمعیتی در ایران خاص و استثنایی بوده است. از منظر تاریخی، تا اوایل قرن چهاردهم هجری شمسی، همواره رشد جمعیت در ایران بطئی و ناچیز بوده است. چنین رشدی برآیند سطح بالایی از باروری و مرگ و میر، دو مؤلفه تشکیل‌دهنده رشد طبیعی جمعیت، تا آن زمان بوده است. با کاهش اساسی و مستمر مرگ و میر از دهه ۱۳۲۰ به بعد، آهنگ رشد جمعیت در ایران شتاب بی‌سابقه‌ای گرفت به طوری که میانگین رشد سالانه جمعیت ایران طی سی سال ۱۳۶۵-۱۳۳۵ به سه درصد بالغ می‌شد که از نظر تاریخی بی‌سابقه و استثنایی بود. به

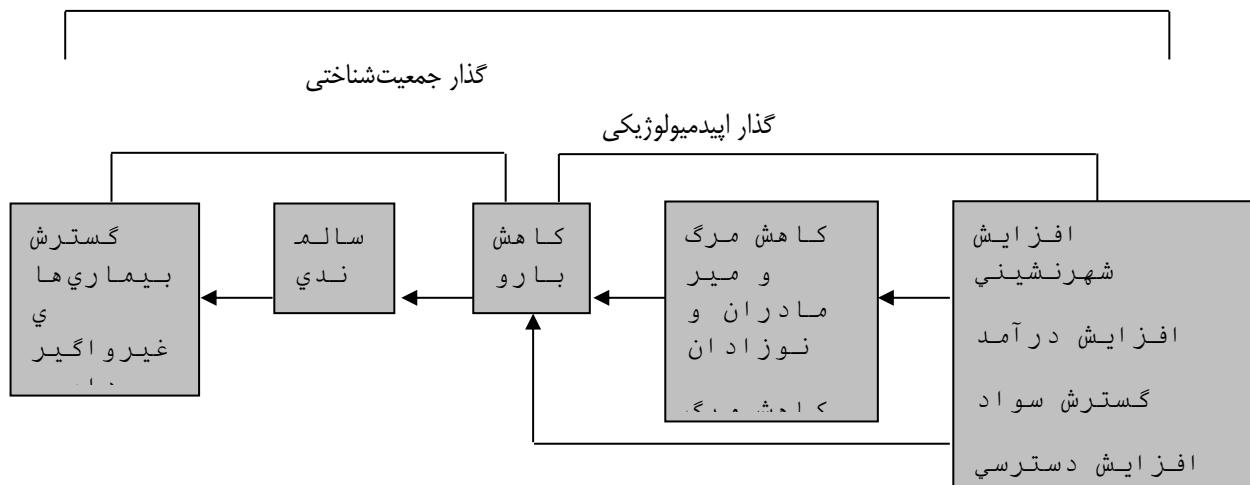
* دکتر ای جمعیت‌شناسی، عضو هیئت علمی
دانشگاه تهران

** دانشجوی دکترا ای جمعیت‌شناسی

¹. demographic transition

². epidemiological transition

گذار سلامت

نمودار ۱. ارتباط سه گذار جمعیت‌شناختی، اپیدمیولوژیکی و سلامت

منبع: Jamison et al., 1993

اپیدمیولوژیکی، علل مرگ و میر از بیماری‌های عفونی و واگیردار به بیماری‌های مزمن و غیرواگیردار تغییر می‌باید.

۳.۱. سیاست جمعیتی

سیاست جمعیتی به کلیه تمهداتی اطلاق می‌شود که دولت و نهادهای اجرایی و قانونی برای تأثیر گذاشتن بر ویژگی‌های کمی و کیفی یک جمعیت اتخاذ می‌کنند. سیاست‌های جمعیتی باید مناسب با شرایط و ویژگی‌های جمعیتی و فرهنگی هر کشوری طراحی و اجرا شوند و به راحتی نمی‌توان سیاست‌های سایر کشورها را الگو قرار داد.

۴. پنجره جمعیتی^۱

پنجره جمعیتی محصول انتقال‌های جمعیتی و ساختار سنی است. در شرایط پنجره جمعیتی، جمعیت سنین فعالیت به طور محسوسی سریع‌تر از جمعیت کل رشد می‌کند. برای مثال، در دوره ده‌ساله ۱۳۸۵-۱۳۷۵، در حالی که رشد جمعیت کل در ایران ۱/۶۱ درصد بوده است، این میزان برای زیرگروه جمعیتی ۱۵-۶۴ سال برابر با ۳/۸۴ درصد بوده است.

۵. کار

۱. تعابف

۱.۱. گذار جمعیت‌شناختی

انتقال یا گذار جمعیتی نظریه و چارچوب تحلیلی مسلطی است که به تبیین تحولات جمعیتی در طول زمان در قالب گذار از میزان‌های بالای مرگ و میر و موالید به میزان‌های پایین موالید و مرگ و میر به عنوان بخشی از فرایند توسعه اقتصادی جوامع از اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی می‌پردازد. در واقع، انتقال جمعیتی مرحله‌ای است که در طی آن، معمولاً ابتدا مرگ و میر به طور اساسی و مستمر کاهش می‌یابد (که نتیجه آن شتاب بی‌سابقه رشد جمعیت است) و به دنبال آن زاد و ولد و باروری نیز در مسیر کاهش اساسی و مستمر قرار می‌گیرد (که نتیجه آن تعدیل رشد جمعیت است) (سرایی، ۱۳۷۶؛ میرزائی، ۱۳۸۴).

۲. گذار اپیدمیولوژیکی

انتقال اپیدمیولوژیکی به معنی مجموعه تغییراتی است که در الگوی مرگ و میر و علل مرگ و میر اتفاق می‌افتد. اپیدمیولوژی مطالعه توزیع بیماری‌ها و صدمات و عوامل خطرناک است، و انتقال اپیدمیولوژیکی به معنی تغییرات طولانی مدتی است که، به طور کلی، در توزیع بیماری‌ها و صدمات و عوامل خطرناک ایجاد می‌شود. به طور خلاصه می‌توان گفت که در جریان انتقال

^۱. demographic window

جمعیت ۱۰ سال به بالاست استفاده شود. بر این اساس، این میزان از تقسیم جمعیت فعال بر جمعیت ۱۰ سال به بالا به دست می‌آید.

۸.۱ بار تکفل^۳

این شاخص از تقسیم جمعیت غیرفعال بر جمعیت فعال به دست می‌آید و نشان‌دهنده آن است که هر نفر فعال باید غیر از خود چند نفر دیگر را از نظر اقتصادی تأمین کند. به این شاخص نسبت بستگی نیز گفته می‌شود.

۹.۱ میزان اشتغال

عبارت است از نسبت جمعیت شاغل به جمعیت فعال (شاغل و بیکار) ضرب در ۱۰۰.

۱۰.۱ میزان بیکاری

عبارت است از نسبت جمعیت بیکار به جمعیت فعال (شاغل و بیکار)، ضرب در ۱۰۰.

۲. رویکرد نظری: جمعیت و توسعه

در توسعه، وجود دو عامل بسیار مهم است: منابع و جمعیت. توسعه رخ نخواهد داد مگر اینکه مجموعه‌ای از انسان‌ها منابع را در مسیر توسعه به کار گیرند. برخی اندیشمندان مثل مالتوس^۴ و نئومالتوسین‌ها رشد جمعیت را مانع توسعه دانسته‌اند و، در مقابل، برخی دیگر از جمله سایمون^۵ رشد جمعیت را محرك توسعه بشمرده‌اند. برخی نیز، با ارائه مدل‌های جدید اقتصادی، رشد جمعیت را بی‌تأثیر در رشد و توسعه اقتصادی دانسته‌اند. تمرکز اصلی این دیدگاه‌ها بر رشد و حجم جمعیت بوده است که موجب شده تا تأثیر یک عامل اصلی جمعیتی، یعنی ساختار سنی و تغییرات آن را در فرایند توسعه اقتصادی نادیده بگیرند. انتقال‌های ساختار سنی، با توجه به رفتار اقتصادی متفاوت افراد در چرخه زندگی، می‌تواند آثار قابل توجهی بر عملکرد اقتصادی داشته باشد. بر همین اساس، در گفتمان جدید جمعیت و توسعه، به ویژه با توجه به تجربه انتقال ساختار سنی شرق آسیا و رشد معجزه‌آسای اقتصادی همراه با آن،

با استنبط از نشریات متعدد مرکز آمار ایران، در تعریف کار می‌توان گفت که کار عبارت است از آن دسته از فعالیت‌های اقتصادی (فکری یا بدنی) که به منظور کسب درآمد (نقدي یا غيرنقدي) انجام شود و هدف آن تولید کالا یا ارائه خدمت باشد. برای شروع به کار یک حداقل سن در نظر می‌گيرند. در نشریات مرکز آمار، در همه سرشماری‌ها غیر از سرشماری ۱۳۶۵، ۱۰ سالگی حداقل سن ورود به فعالیت و بازار کار است. بنابراین، تمام افراد ۱۰ ساله و بیشتر را می‌توان در دو طبقه فعال و غيرفعال قرار داد. افراد ۱۰ ساله و بیشتر که در هفتۀ تقویمی قبل از هفتۀ آمارگیری (هفتۀ مرجع)، در تولید کالا و خدمات مشارکت داشته (شاغل) یا از قابلیت مشارکت برخوردار بوده‌اند (بیکار) جمعیت فعال محسوب می‌شوند. سایر افراد ۱۰ ساله و بیشتر نیز جمعیت غيرفعال قلمداد می‌شوند.

تعابیر گوناگونی که از کار شده عبارت‌اند از:

- استفاده از نیروی مادی و معنوی در راه تولید ثروت یا ایجاد خدمات؛

- انجام دادن وظایفی که مستلزم صرف کوشش فکری و جسمی و هدف از آن تولید کالاها و خدماتی است که نیازهای انسانی را برآورده می‌سازند؛

- فعالیتی قانونی که در مقابل آن مزد دریافت می‌شود (کاظمی‌پور، ۱۳۸۲: ۳۵).

۶.۱ میزان عمومی فعالیت^۱

میزان عمومی فعالیت نشان‌دهنده تعداد افراد فعال از نظر اقتصادی به ازای هر ۱۰۰ نفر جمعیت است و از تقسیم جمعیت فعال بر کل جمعیت به دست می‌آید.

۷.۱ میزان ویژه فعالیت^۲

مخرج کسر میزان عمومی فعالیت تعداد کل جمعیت است که تحت تأثیر ساختمان سنی جمعیت قرار می‌گیرد و به همین علت بهتر است برای مقایسه از میزان ویژه فعالیت اقتصادی که مخرج کسر آن

^۳. dependency ratio

^۴. Malthus

^۵. Simon

^۱. crude activity rate

^۲. refined activity rate

پسانداز مطرح کرد (Malmborg and Sommestad, 2000: 7). طبق نظریه سیکل زندگی اقتصادی، جریان درآمدی هر فرد در اوایل و اواخر عمر نسبتاً پایین و کم‌مقدار است. از طرف دیگر، هر فرد می‌تواند انتظار داشته باشد که سطوح مصرفی وی در تمام دوران عمر ثابت بماند یا روند افزایش خفیف داشته باشد. این مدل بیان می‌دارد که در سال‌های اولیه زندگی، فرد وام‌گیرنده خالص است و در سال‌های میانی عمر مقداری از درآمد خود را پسانداز می‌کند تا بدھی‌های قبلی اش را تأمیله کند و مقداری را هم به دوران کهولت و پیری اختصاص دهد؛ در واقع، در سال‌های آخر عمر، فرد پسانداز منفی دارد (بهشتی و احمدزاده، ۱۳۸۴: ۵).

براساس این نظریه یک چرخه زندگی اقتصادی وجود دارد که قویاً تحت تأثیر رفتار افرادی است که از کودکی به سوی بزرگسالی و سالخوردنی حرکت می‌کنند. از این رو، انتظار داریم که ساختار سالخوردنی بر رشد و توسعه اقتصادی تأثیر بگذارد. بدین ترتیب، با توجه به الگوی چرخه زندگی اقتصادی و تغییرات ساختار سنی، هر کشور ممکن است، بسته به اینکه کدام گروه بزرگ سنی – کودکان، بزرگسالان، سالمدانان – سهم و رشد غالب جمعیتی را دارند، شرایط اقتصادی متفاوتی ایجاد کند (Malmborg and Sommestad, 2000: 7) در نیمه اول قرن بیست و یکم، تغییرات ساختار سنی جمعیت در اغلب کشورهای در حال توسعه در جهت افزایش نسبت جمعیت در سینین فعالیت است، و این می‌تواند فرصتی برای رشد اقتصادی این کشورها محسوب شود. بدین ترتیب، نظریه سرمایه انسانی و رویکرد چرخه زندگی اقتصادی بر اهمیت و تأثیرگذاری تغییرات ساختار سنی در رشد و عملکرد اقتصادی تأکید دارند. در این زمینه ظهور مدل‌ها و ایده‌های جدید مانند پنجره جمعیتی، که ناشی از انتقال‌های سریع ساختار سنی در جهت افزایش سهم جمعیت در سینین فعالیت و نقش آن در رشد سریع اقتصادی است، از اهمیت زیادی برخوردار است.

۳. تحولات جمعیتی در مناطق مختلف جهان

بررسی کمی جمعیت جهان نشان می‌دهد که در چند دهه اخیر، جمعیت به سرعت در حال افزایش بوده و از $\frac{2}{5}$ میلیارد نفر در سال ۱۹۵۰ میلادی به ۶ میلیارد نفر در سال ۲۰۰۶ رسیده و پیش‌بینی می‌شود در سال ۲۰۵۰ به $\frac{9}{1}$ میلیارد نفر برسد. بیشترین جمعیت جهان یعنی $\frac{3}{9}$ میلیارد نفر ($60/6$ درصد از کل جمعیت

ایده و نظریه پنجره جمعیتی و سایر مفاهیم مرتبط با آن، از قبیل سود یا امتیاز جمعیتی و هدیه جمعیتی، در زمینه تأثیرات پویایی جمعیت در رشد و توسعه اقتصادی مطرح شده است (فرجادی و صادقی، ۱۳۸۶: ۶-۳).

از این رو، رویکردهای نظری جدیدی در خصوص اهمیت ساختار سنی جمعیت در رشد و توسعه اقتصادی مطرح شده است. در مباحث اقتصاد جمعیت، نظریه‌ها و مدل‌های مختلفی به تبیین اهمیت ساختار سنی در رشد اقتصادی پرداخته‌اند که از میان آنها، نظریه سرمایه انسانی و رویکرد چرخه زندگی اقتصادی از اهمیت بسزایی برخوردارند که در ادامه به طور خلاصه به توضیح آنها می‌پردازیم.

سرمایه انسانی و اهمیت آن برای رشد اقتصادی همواره در نظریه‌ها و مدل‌های مختلف اقتصادی مورد توجه بوده است. به طور کلی، این مدل‌ها و نظریه‌ها را می‌توان در قالب دو دیدگاه تئوریکی مطرح کرد. نخست دیدگاه نوکلاسیکی است که پیشگامان آن رومر^۱ و ول^۲ هستند. در این دیدگاه، انباشت و تراکم سرمایه انسانی به عنوان یک عامل تولید، محرك رشد اقتصادی است. بنابراین، تفاوت کشورها در سطوح سرمایه انسانی با تفاوت آنها در سطوح تولید مرتبط است. همچنین تفاوت میزان رشد اقتصادی کشورها با تفاوت میزان انباشت سرمایه انسانی ارتباط دارد. در این دیدگاه نوکلاسیکی، تأثیر سرمایه انسانی در رشد اقتصادی «اثر سطح» نامیده می‌شود. دیدگاه دوم دیدگاه تکنیکی-پیشرفت است که جزء محوری بسیاری از مدل‌های رشد درونی است. در این دیدگاه، رشد بهره‌وری عاملی کل (TFP)^۳ بستگی به ذخیره سرمایه انسانی از طریق تولید داخلی نوآوری فناورانه یا اقتباس و به کارگیری فناوری جدید خارجی دارد. در هر مورد، رشد TFP به طور مثبت با سطح متوسط سرمایه انسانی مرتبط است. در این دیدگاه، اثر سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی «اثر رشد» نامیده می‌شود (Peng, 2005: 4).

مدل تئوریکی دیگر نظریه چرخه زندگی اقتصادی است. این نظریه را نخست فرانکو مو迪گلیانی^۴ برای تبیین الگوهای مصرف و

¹. Romer

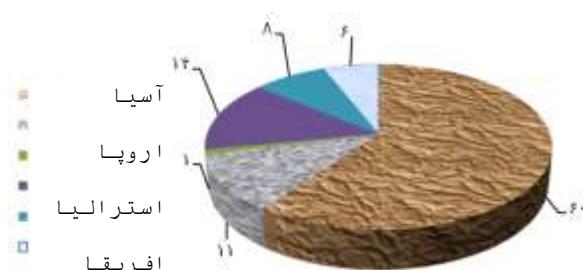
². Wail

³. Total Factor Productivity

⁴. Franco Modigliani

۷۶,۵۱۱,۸۸۷	اتبوبی	۱۶
۷۱,۱۵۸,۶۴۷	ترکیه	۱۷
۷۰,۴۹۵,۷۸۲	ایران	۱۸
۶۵,۷۵۱,۵۱۲	کنگو	۱۹
۶۵,۰۶۸,۱۴۹	تایلند	۲۰
۶,۳۲۱,۳۳۶,۰۰۰	جهان	

منبع: www.census.gov/cgi-bin/ipc/idrank.p1

نمودار ۲. توزیع نسبی جمعیت جهان در قاره‌های مختلف (۲۰۰۶)

قاره آسیا ۲۰ در هزار و در اقیانوسیه ۱۷ در هزار بوده است. میزان ولادت که در بالا بردن رقم جمعیت اثر مستقیم دارد در کشورهای مختلف متفاوت است. چنانکه گفته شد، در کشورهای افریقایی حداکثر میزان ولادت مشاهده شده است که بالاترین آن متعلق به گینه بیسائو و لیبریا و ملاوی به میزان هر کدام ۵۰ در هزار بوده است. پس از آن آسیا قرار دارد و کشور افغانستان با رقم ۴۸ در هزار. در کشورهای اروپایی و آسیای شرقی کمترین میزان ولادت مشاهده شده است: در آلمان، چین، هنگ کنگ و ماکائو هر کدام با رقم ۸ در هزار. چنانچه ترتیب کشورها را بر حسب میزان ولادت در نظر بگیریم، کشوری که دارای کمترین میزان ولادت است در مرتبه نخست قرار خواهد گرفت. در این ترتیب، ایران با دارا بودن میزان ولادت ۱۸ در هزار، در رتبه هفتادوچهارم قرار می‌گیرد.

میزان باروری کل از رقم ۶ فرزند در اوایل دهه ۱۹۵۰ به حدود ۲/۵ فرزند در سال ۲۰۱۰ رسیده که بیشترین کاهش مربوط به اروپا و امریکای شمالی بوده است (ibid.).

براساس آمار به دست آمده از میزان خام مرگ و میر در سال ۲۰۰۶، این میزان در جهان ۸/۶ در هزار بوده است، یعنی از هر ۱۰۰۰ نفر در سال مورد بررسی، نزدیک به ۹ نفر فوت شده‌اند. در بین قاره‌ها، قاره افریقا حداکثر میزان مرگ و میر یعنی ۱۵ در هزار و امریکای مرکزی کمترین میزان یعنی ۵ در هزار را داشته‌اند. میزان مرگ و

جهان) در قاره آسیا زندگی می‌کنند. پس از آن، به ترتیب، قاره آمریکا ۹۲۲ میلیون نفر، افریقا ۹۱۵ میلیون نفر، اروپا ۷۳۱ میلیون نفر، و اقیانوسیه ۳۳ میلیون نفر جمعیت را در خود جای داده‌اند. شایان ذکر است که بیشترین درصد افزایش جمعیت تا ۲۰۵۰ مربوط به افریقا خواهد بود که برآورد می‌شود جمعیت آن تا سال ۲۰۵۰ دو برابر شود (2006: 200 Population Reference Bureau).

چنانکه در جدول ۱ ملاحظه می‌شود، ایران هجدهمین کشور پرجمعیت جهان است که ۱/۱۲ درصد از جمعیت جهان را در خود جای داده است. آینده رشد جمعیت در کشورهای آسیایی را تا حد زیادی دو کشور چین و هند که ۶۰ درصد جمعیت منطقه را دارند تعیین می‌کنند. نمودار ۲ توزیع نسبی جمعیت جهان را در قاره‌های مختلف در سال ۲۰۰۶ نشان می‌دهد.

براساس برآوردهای مربوط به سال ۲۰۰۶، میانگین میزان ولادت در جهان برابر با ۲۰/۹ در هزار بوده است، یعنی هر ساله در جهان، به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت، حدود ۲۱ مورد تولد وجود داشته است. قاره افریقا بالاترین میزان ولادت (۳۸ در هزار) و قاره اروپا پایین‌ترین میزان ولادت (۱۰ در هزار) را داشته‌اند. در قاره امریکا، کمترین میزان ولادت در حوزه کشورهای امریکای شمالی و برابر با ۱۴ در هزار و بیشترین آن در حوزه کشورهای امریکای مرکزی و برابر با ۲۴ در هزار گزارش شده است. میزان ولادت در

جدول ۱. جمعیت جهان و بیست کشور اول از نظر تعداد جمعیت (۲۰۰۶)

ردیف	نام کشور	تعداد جمعیت به نفر
۱	چین	۱,۳۲۱,۸۵۱,۸۸
۲	هندوستان	۱,۱۲۹,۸۶۶,۱۵۴
۳	ایالات متحده امریکا	۳۰۱,۱۳۹,۹۴۷
۴	اندونزی	۲۳۴,۶۹۳,۹۹۷
۵	برزیل	۱۹۰,۰۱۰,۵۴۷
۶	پاکستان	۱۶۴,۷۴۱,۹۲۴
۷	بنگلادش	۱۵۰,۴۴۸,۳۳۹
۸	روسیه	۱۴۱,۳۷۷,۷۵۲
۹	نیجریه	۱۳۵,۳۱,۱۶۴
۱۰	ژاپن	۱۲۷,۴۳۳,۴۹۴
۱۱	مکزیک	۱۰۸,۷۰۰,۸۹۱
۱۲	فیلیپین	۹۱,۰۷۷,۲۸۷
۱۳	ویتنام	۸۵,۲۶۲,۳۵۶
۱۴	آلمان	۸۲,۴۰۰,۹۹۶
۱۵	مصر	۸۰,۳۳۵,۰۳۶

حداقل آن در کشورهای افریقایی موЗامبیک، زامبیا و سوآزیلند (در حدود ۴۱ سال) بوده است. امید به زندگی در ایران در سال ۱۳۸۵ حدود ۷۲ سال برآورد شده است که کشور را از این نظر در رتبهٔ شصت و هشتم قرار می‌دهد (نورالهی و فتحی، ۱۳۸۵: ۵-۲۰). در جدول ۲ برخی از مهم‌ترین شاخص‌های جمعیتی ایران و جهان آمده است.

میر در اروپا ۱۲ در هزار، امریکای شمالی ۸ در هزار، امریکای جنوبی ۶ در هزار، آسیا و اقیانوسیه هر کدام ۷ در هزار بوده است. در سال ۲۰۰۶، میانگین سال‌های امید به زندگی در جهان برابر با ۶۷/۲ سال بوده است که این میزان از قارهٔ افریقا با ۵۲/۸ سال شروع و به ۷۸/۵ سال در امریکای شمالی ختم می‌شود. امید به زندگی در بدو تولد در آسیا ۶۸ سال و در اقیانوسیه و اروپا ۷۵ سال بوده است. حداکثر میزان امید به زندگی در ژاپن (۸۲/۶ سال) و

جدول ۲. مقایسهٔ شاخص‌های جمعیتی در ایران و جهان (۲۰۰۶)

رتبه ایران در سطح جهانی	ایران	جهان	شرح
۱۸	۷۰,۴۹۵,۷۸۲	۶,۳۲۱,۳۳۶,۰۰۰	تعداد جمعیت (نفر)
۱۷۵	۴۳	۴۸	تراکم جمعیت (نفر در هر کیلومترمربع)
-	۴۵	۳۹	زمان دو برابر شدن جمعیت (سال)
۷۴	۱۸	۲۰/۹	میزان موالید (در هزار)
۲۶	۶	۸/۶	میزان مرگ و میر (در هزار)
۷۳	۱/۲	۱/۲۳	میزان رشد طبیعی جمعیت (در هزار)
۶۳	۲۰	۲/۷	باروری کل (متosط فرزند برای هر زن)
۶۸	۷۲/۰۸	۶۷/۲	امید به زندگی در بدو تولد (سال)
-	۸۴/۶۱	۸۵/۵	نرخ باسادی (درصد)
-	۶۸/۸	۴۸/۷	نسبت شهرنشینی (درصد)
-	۳۱/۲	۵۱/۳	نسبت روستاشینی (درصد)

منبع: نورالهی و فتحی، ۱۳۸۵: ۲۸

افزایش جمعیت در سنین فعالیت (۱۵-۶۴ سال) روبه‌رو می‌شوند که این وضعیت جمعیتی یک فرصت و پتانسیل استثنایی را فراروی اقتصاد این کشورها قرار می‌دهد. البته با توجه به ماهیت انتقال جمعیتی و نوسان کشورها در این مسیر، زمان بندی پنجرهٔ جمعیتی کشورها و مناطق مختلف جهان، که در جدول ۳ معکوس شده، متفاوت است. بر این اساس، نه فقط زمان آغاز فاز پنجرهٔ جمعیتی، بلکه طول مدت این دوره و نسبت‌های بستگی مرتبط با آن نیز متفاوت است. در اکثر مناطق، نسبت بستگی در طول فاز پنجرهٔ جمعیتی کاهش می‌یابد و به حداقل می‌رسد و سپس، با پایان یافتن این دوره، افزایش می‌یابد. در طول این دوره، معمولاً نسبت بستگی بین ۴۰ و ۶۰ است (فرجادی و صادقی، ۱۳۸۶: ۹).

۱.۳. پنجرهٔ جمعیتی: فرصتی طلایی فراروی جهان در حال توسعه در قرن ۲۱

رویکرد و مکانیزم پویایی جمعیت و رشد اقتصادی در سال‌های اخیر با توجه به روندهای در حال تغییر جمعیتی کشورهای در حال توسعه اهمیت فرایندهای یافته است. این کشورها، در مسیر انتقال و گذار جمعیت‌شناختی خود، ابتدا با یک دورهٔ انفجار موالید به‌ویژه در دورهٔ ۱۹۷۰-۱۹۸۰ مواجه شدند اما پس از آن، با اعمال سیاست‌های جمعیتی و برنامه‌های تنظیم خانواره، به موفقیت‌های چشمگیری در زمینهٔ کاهش باروری دست یافتند. به همین جهت این کشورها در نیمهٔ اول قرن بیست و یکم، برای یک دورهٔ سی تا چهل ساله، با انتقال‌های ساختار سنی در جهت متورم شدن و

جدول ۳. سال آغاز و پایان فاز پنجرهٔ جمعیتی و نسبت بستگی مرتبط بر حسب مناطق مختلف جهان

مناطق	زمان بندی پنجرهٔ جمعیتی (سال)		نسبت بستگی (درصد)	
	آغاز	پایان	آغاز	پایان
	حداقل	پایان		

جهان	۲۰۰۵	۲۰۴۵	۵۵/۴	۵۲/۴	۵۵/۶
مناطق بیشتر توسعه یافته	۱۹۵۰	قبل از	۵۴/۴	۴۸/۴	۴۸/۴
مناطق کمتر توسعه یافته	۲۰۱۰	۲۰۵۰	۵۴/۳	۵۲/۲	۵۴/۲
اروپا	۱۹۵۰	۲۰۰۰	۵۲/۴	۴۷/۵	۴۷/۵
امریکای شمالی	۱۹۷۰	۲۰۱۵	۶۱/۷	۴۹/۳	۵۱/۹
اقیانوسیه	۱۹۸۰	۲۰۲۵	۵۲/۹	۴۸/۵	۵۰/۹
آسیا	۲۰۰۵	۲۰۴۰	۵۴/۸	۴۸/۶	۵۲/۹
امریکای لاتین و کارائیب	۲۰۰۵	۲۰۴۰	۵۵/۷	۴۹/۲	۵۲/۴
افریقا	۲۰۴۵	۲۰۸۰	۵۴/۸	۴۸/۵	۵۰/۸

منبع: 74 United Nations, 2004:

ایران رخ داد و آن کاهش اساسی و مستمر زاد و ولد و باروری و در نتیجه تعديل میزان رشد سالانه جمعیت بود. چنانکه در جدول ۴ می بینیم، بعد از رسیدن میزان رشد مثبت سالانه جمعیت به نقطه اوج ۳/۹ درصد، روند رو به کاهش میزان رشد سالانه جمعیت از سال ۱۳۶۵ به بعد آغاز می شود. با توجه به آنچه گفته شد می توان نتیجه گرفت که ایران در ۷۰ سال اخیر مراحل گذار جمعیتی را یکی پس از دیگری پشت سر گذاشته است. یکی از پیامدهای کاهش اساسی و مستمر زاد و ولد و باروری تغییر بنیادی ساختار و هرم سنی جمعیت است که در ادامه به آن می پردازیم.

در جدول ۴ تعداد و میزان رشد سالانه جمعیت در سرشماری های انجام شده در کشور منعکس شده است.

۴. تحولات جمعیتی در ایران

با توجه به نوساناتی که میزان رشد جمعیت در دهه های متوالی داشته است، تحلیل خود را از ابعاد مختلف این بررسی بر فواصل ده ساله سرشماری های عمومی کشور متتمرکز می کنیم.

۱.۴. تعداد و رشد جمعیت

میانگین رشد سالانه جمعیت ایران در دوره سی ساله ۱۳۳۵ - ۱۳۶۵ به سه درصد بالغ می شود. چنین آهنگ رشد سریعی از نظر تاریخی بی سابقه و استثنایی بوده است. به دنبال کاهش اساسی و مستمر مرگ و میر و شتاب رشد جمعیت، و در واقع در پاسخ به چنین روندی، از اواسط دهه ۱۳۶۰ اتفاق جمعیتشناختی مهم دیگری در

جدول ۴. تعداد و میزان رشد سالانه جمعیت ایران (۱۳۳۵ - ۱۳۸۵)

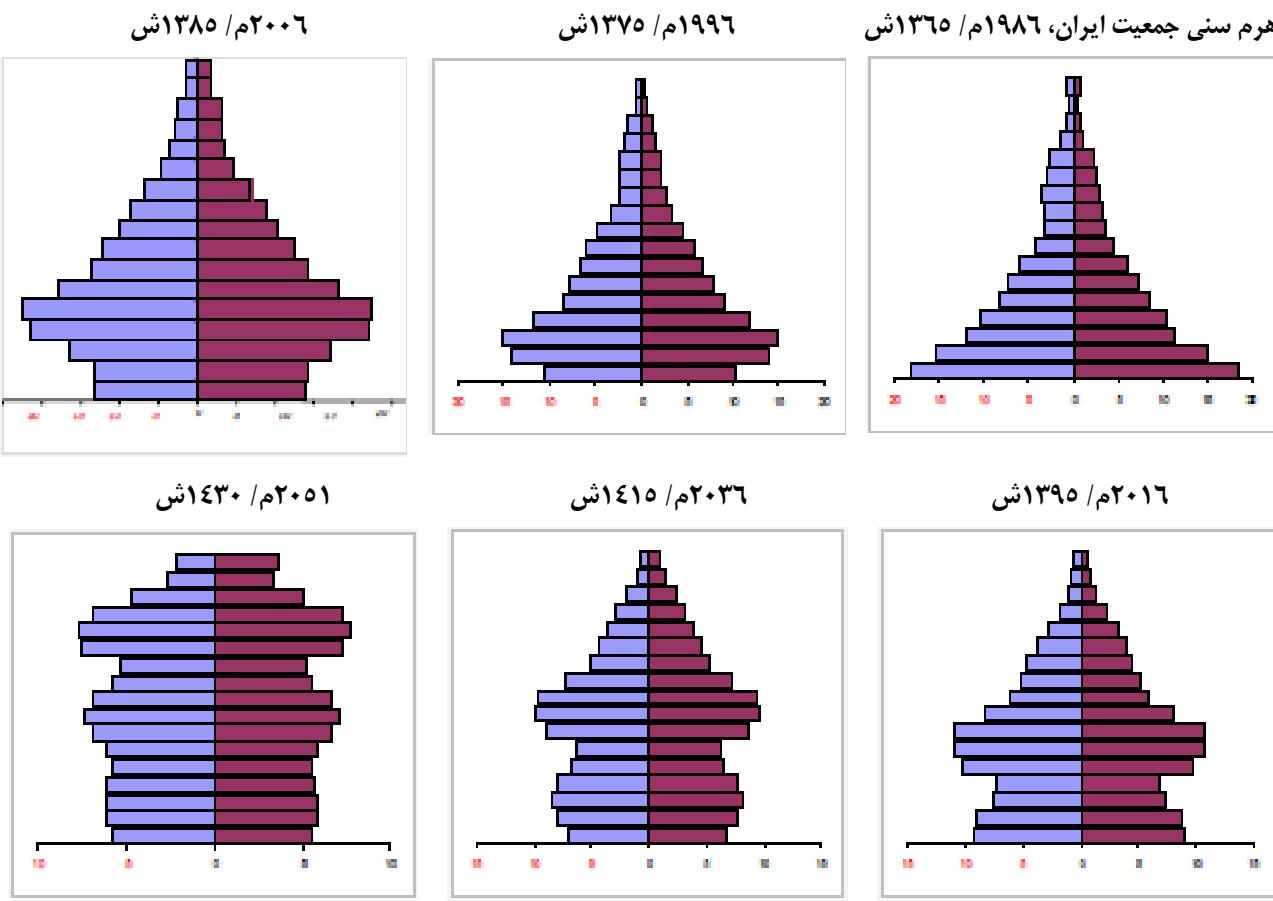
میزان رشد سالانه (درصد)					جمعیت (میلیون نفر)					
۱۳۷۵ - ۸۵	۱۳۶۵ - ۷۵	۱۳۵۵ - ۶۵	۱۳۴۵ - ۵۵	۱۳۳۵ - ۴۵	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵
۱/۶	۲	۳/۹	۲/۷	۲/۱	۷۰	۶۰	۴۹/۴	۳۳/۷	۲۵/۷	۱۸/۹

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۳۵ - ۱۳۸۵

شروع شد، هرم سنی جمعیت کشور دستخوش تغییر بنیادی شد و شکل تاریخی خود را از دست داد. شکل هرم سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۷۵ و بهخصوص ۱۳۸۵ به وضوح نشان از تغییر بنیادی دارد، به این معنی که قاعده پهن و گسترده آن جمع شده و گسترده‌گی به ترتیج به سنین بالاتر منتقل شده است. نمودار ۳ هرم سنی جمعیت ایران را در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و همچنین برآورد آن را برای سال‌های ۱۳۹۵، ۱۴۱۵ و ۱۴۳۰ نشان می‌دهد.

۲.۴. ساختار سنی جمعیت

از منظر تاریخی به جرئت می‌توان گفت که هرم سنی جمعیت ایران تا سال ۱۳۶۵ همواره قاعده‌ای پهن و گسترده و شکل واقعی یک هرم را داشته است. به این ساختار سنی جمعیت، که بیش از ۴۰ درصد آن را افراد سنین کمتر از ۱۵ سال تشکیل می‌دهند، در عرف جمعیت‌شناسی، «جمعیت جوان» می‌گویند. با کاهش اساسی و مستمر زاد و ولد و باروری در ایران، که از اواسط دهه ۱۳۶۰

منبع: مرکز آمار ایران، ۲۰۰۷؛ ۱۳۶۵-۱۳۸۵: United Nations, 2007

نمودار ۳. انتقال ساختار سنی جمعیت ایران (۱۳۶۵-۱۴۳۰)

سنین زیر ۱۵ سال قرار داشته‌اند که این رقم در مواردی حتی به بیش از ۴۵ درصد نیز می‌رسیده است. در سال ۱۳۷۵، نسبت درصد جمعیت کمتر از ۱۵ سال، در مقایسه با سال ۱۳۶۵، شش رقم کاهش یافته و به $\frac{39}{5}$ درصد رسیده است. آنچه در مورد رقم اخیر شایان ذکر است زیر ۴۰ درصد بودن آن است که می‌توان آن را از نظر تاریخی بی‌سابقه و نقطه‌عطفی در جهت قرار گرفتن در مسیر

برای درک بهتر مطلب، نسبت درصد جمعیت کشور در سه گروه سنی (کمتر از ۱۵ سال، ۱۵-۶۴ سال و بالاتر از ۶۵ سال) در سال‌های سرشماری در جدول ۵ منعکس شده است. با مرور نسبت درصدها در جدول ۵ می‌توان درک بهتر و شفاف‌تری از مطالب فوق الذکر به دست آورد. چنانکه مشاهده می‌شود، تا سال ۱۳۶۵، همواره بیش از ۴۰ درصد جمعیت کشور در

۴. توزیع جمعیت

با توجه به آمار جمعیت شهری کشور در سال ۱۳۸۵، میزان شهرنشینی در این سال برابر با ۶۸/۴۶ درصد بوده است. مقایسه میزان شهرنشینی در این سال با سال‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ حاکی از روندی افزایشی است که طی نیم قرن اخیر در جامعه‌ما معمول بوده است. این میزان برای سال ۱۳۷۵ برابر با ۶۱/۳۱ درصد است.

جدول ۷. ساختار سنی جمعیت به تفکیک استان (۱۳۸۵)

استان	۰-۱۴	۱۵-۶۴	۶۵ به بالا	۱۵-۶۴	۰-۱۴	سال
کل کشور	۴۲/۲	۵۳/۸	۴	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۳۵
آذربایجان شرقی	۴۶/۱	۵۰	۳/۵	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۴۵
آذربایجان غربی	۴۴/۵	۵۲	۳/۵	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۵۵
اردبیل	۴۵/۵	۵۱/۵	۳	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۶۵
اصفهان	۳۹/۵	۵۶/۲	۴/۳	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۷۵
ایلام	۲۵/۱	۶۹/۷	۵/۲	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۸۵
بوشهر	۲۵/۵	۲۵/۷۰	۷۰/۲۵	۴/۰۶	۴/۰۶	
تهران	۲۱/۴۱	۲۱/۶۵	۷۳/۶۵	۴/۹۴	۴/۹۴	
چهارمحال و بختیاری	۲۷/۲۱	۶۷/۷۷	۶۷/۰۲	۵/۰۲	۵/۰۲	
خراسان جنوبی	۲۸/۵۷	۶۴/۴۰	۷/۰۲	۷/۰۲	۷/۰۲	
خراسان رضوی	۲۷/۱۳	۶۷/۶۷	۵/۲۹	۵/۲۹	۵/۲۹	
خراسان شمالی	۲۹/۳۵	۶۵/۷۱	۴/۹۴	۴/۹۴	۴/۹۴	
خوزستان	۲۸/۵۷	۶۷/۶۵	۳/۷۸	۳/۷۸	۳/۷۸	
زنجان	۲۵/۲۷	۶۸/۷۷	۵/۹۶	۵/۹۶	۵/۹۶	
سمنان	۲۲/۶۳	۷۱/۳۳	۶/۰۴	۶/۰۴	۶/۰۴	
سیستان و بلوچستان	۳۸/۸۵	۵۸/۲۰	۲/۹۵	۲/۹۵	۲/۹۵	
فارس	۲۳/۸۸	۷۰/۹۲	۵/۲۰	۵/۲۰	۵/۲۰	
قزوین	۲۴/۲۲	۷۰/۵۹	۵/۰۹	۵/۰۹	۵/۰۹	
قم	۲۶/۲۷	۶۹/۰۹	۴/۵۳	۴/۵۳	۴/۵۳	
کردستان	۲۶/۲۲	۶۸/۳۶	۴/۳۰	۴/۳۰	۴/۳۰	
کرمان	۲۸/۲۲	۶۶/۹۸	۴/۷۹	۴/۷۹	۴/۷۹	
کرمانشاه	۲۴/۳۵	۷۰/۲۸	۵/۳۷	۵/۳۷	۵/۳۷	
کهگیلویه و بویراحمد	۲۸/۹۶	۶۶/۷۸	۴/۲۶	۴/۲۶	۴/۲۶	
گلستان	۲۷/۱۹	۶۸/۵۳	۴/۲۸	۴/۲۸	۴/۲۸	
گیلان	۲۵/۲۵	۷۱/۴۵	۷/۳۰	۷/۳۰	۷/۳۰	
لرستان	۲۶/۳۳	۶۸/۶۶	۵/۰۱	۵/۰۱	۵/۰۱	
مازندران	۲۵/۳۱	۷۲/۷۰	۵/۹۹	۵/۹۹	۵/۹۹	
مرکزی	۲۳/۱۷	۶۹/۹۷	۶/۸۶	۶/۸۶	۶/۸۶	
هرمزگان	۳۰/۹۲	۶۵/۰۱	۴/۰۷	۴/۰۷	۴/۰۷	
همدان	۲۲/۰۹	۶۹/۶۰	۶/۳۱	۶/۳۱	۶/۳۱	
بزد	۲۴/۳۵	۶۹/۸۵	۵/۷۹	۵/۷۹	۵/۷۹	

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵

جدول ۵. نسبت درصد جمعیت کشور در سه گروه گسترش‌سنی در سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ (به فواصل ۵ سال)

سال	۰-۱۴	۱۵-۶۴	۶۵ به بالا	جمع
۱۳۳۵	۴۲/۲	۵۳/۸	۴	۱۰۰
۱۳۴۵	۴۶/۱	۵۰	۳/۵	۱۰۰
۱۳۵۵	۴۴/۵	۵۲	۳/۵	۱۰۰
۱۳۶۵	۴۵/۵	۵۱/۵	۳	۱۰۰
۱۳۷۵	۳۹/۵	۵۶/۲	۴/۳	۱۰۰
۱۳۸۵	۲۵/۱	۶۹/۷	۵/۲	۱۰۰

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۳۵-۱۳۸۵

انتقال ساختار سنی تلقی کرد. مبنای نیل به چنین نقطه عطفی کاهش اساسی و مستمر باروری از اواسط دهه ۱۳۶۰ بوده است. در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵، کاهش نسبت درصد جمعیت کمتر از ۱۵ سال به سرعت ادامه یافته و از ۳۹/۵ درصد به ۲۵/۱ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است. با توجه به افزایش نسبت جمعیت سنین فعالیت و کاهش نسبت بستگی بستگی، ایران در سال ۱۳۸۵ وارد فاز پنجره جمعیتی شده و چنانکه جدول ۶ نشان می‌دهد، این فاز ۴۰ سال یعنی تا سال ۲۰۴۵ طول خواهد کشید. در این مدت، نسبت بستگی حتی به حدود ۴۴ درصد کاهش می‌یابد. این وضعیت در واقع بیانگر ساختار طلایی جمعیت و فراهم شدن پتانسیل بالا برای رشد و توسعه اقتصادی در ایران است.

جدول ۶. سال آغاز و پایان فاز پنجره جمعیتی و نسبت بستگی مرتبط در ایران

کشور	زمان‌بندی پنجره جمعیتی (سال)	نسبت بستگی (درصد)	آغاز	پایان	طول مدت	حداقل	آغاز	پایان	طول مدت	زمان‌بندی پنجره جمعیتی (سال)
ایران	۲۰۰۵	۲۰۴۵	۴۰	۵۱/۸	۴۴/۲	۴/۲	۴۷/۹			

منبع: United Nations, 2004: 237

جدول ۷ نشان می‌دهد که این تغییرات در همه استان‌های کشور رخ داده است. در میان استان‌ها، استان‌های تهران و سیستان و بلوچستان، به ترتیب، بیشترین و کمترین نسبت جمعیت در سنین فعالیت را داشته‌اند.

۱۳,۴۲۲,۳۶۶ نفر بیشترین جمعیت (۱۹/۰۳) درصد) و استان ایلام با ۵۴۵,۷۸۷ نفر کمترین جمعیت کشور (۰/۷۷) درصد) را دارا بوده‌اند.

۴. تحولات اشتغال و بیکاری

جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر کشور از ۱۲/۷ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به ۵۹/۵ میلیون نفر (قریباً ۵ برابر) در سال ۱۳۸۵ رسیده است. در دوره ۱۳۴۵-۱۳۳۵، رشد جمعیت ۱۰ سال به بالا از رشد کل جمعیت کمتر بوده است (۲/۶ درصد در مقابل ۲/۸ درصد). در دوره ۱۳۴۵-۱۳۴۵، برعکس دوره قبلی، رشد جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر از رشد کل جمعیت بیشتر بوده (۳/۲ درصد در مقابل ۲/۷ درصد) که این افزایش ناشی از اجرای برنامه تنظیم خانواره و کاهش اندک موالید بوده است. در دوره ۱۳۶۵-۱۳۵۵، به دلیل روند افزایشی میزان موالید، رشد جمعیت ۱۰ سال به بالا از رشد کل جمعیت کمتر بوده است (۳/۶ در مقابل ۳/۹). در دوره ۱۳۷۵-۱۳۶۵ به علت کاهش زیاد میزان موالید و همچنین ورود موالید دوره قبل به سنین بالای ۱۰ سال، جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر رشد به مراتب بیشتری از رشد کل جمعیت داشته است (۳/۳ در مقابل ۱/۹). و در نهایت در دوره ۱۳۸۵-۱۳۷۵ نیز به دلیل ادامه روند کاهشی میزان موالید، رشد جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر بیشتر از رشد کل جمعیت بوده است (۲/۷ درصد در مقابل ۱/۶ درصد).

جمعیت فعال کشور (شاغل و بیکار در جستجوی کار) از ۶ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به ۲۳/۵ میلیون نفر در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته و، در مقابل، شمار جمعیت غیرفعال از ۶/۷ میلیون نفر به ۳۶ میلیون نفر رسیده، یعنی در مقابل ۳/۹ برابر شدن جمعیت فعال، جمعیت غیرفعال کشور ۵/۵۷ برابر شده است. به عبارت دیگر، در طی این مدت، نسبت جمعیت فعال به ۴۰ و جمعیت غیرفعال به ۶۰ درصد رسیده که این مورد یکی از مهم‌ترین موارد اتلاف منابع انسانی در ایران است. در طول همین دوره، جمعیت شاغل ۳/۴۵ برابر و جمعیت بیکار ۳ برابر شده است. این امر فشار عظیمی را برای تأمین فعالیت به جامعه تحمیل می‌کند که از یک طرف به تضعیف و تلاشی بازار رسمی فعالیت و اشتغال منجر می‌شود و از طرف دیگر بازار غیررسمی آن را گسترش می‌دهد و فعالیت‌های غیرضابطه‌مندی را ایجاد می‌کند که مبارزه با آنها به منظور شفاف کردن سیمای فعالیت و اشتغال، تلاش و سرمایه‌فزاپنهای را می‌طلبد و در نهایت نیز مهارناپذیر

بالاترین میزان شهرنشینی در سال ۱۳۸۵ مربوط به استان‌های قم و تهران، به ترتیب با ۹۳/۹۱ و ۹۱/۳۵ درصد، و کمترین میزان شهرنشینی متعلق به استان‌های هرمزگان و کهگیلویه و بویراحمد، به ترتیب با ۴۷/۱۱ و ۴۷/۶۴ درصد، بوده است.

گرایش به شهرنشینی و تمرکز جمعیت در شهرها منجر به تغییراتی در رشد جمعیت مناطق شهری و روستایی شده است، به طوری که رشد سالانه جمعیت در فاصله سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۵ در مناطق شهری کشور برابر با ۲/۷۴ درصد و در مناطق روستایی ۰/۴۴ درصد بوده است (جداول ۸ و ۹). استان تهران از این نظر وضع ویژه‌ای دارد. در این استان رشد سالانه جمعیت مناطق روستایی، که در دهه ۱۳۷۵-۱۳۶۵ تقریباً برابر با رشد سالانه جمعیت مناطق شهری بوده است (۲/۴۵ در برابر ۲/۶۵ درصد)، در دوره ۱۳۸۵-۱۳۷۵، به ۳/۲۴ در برابر ۲/۰۷-رسیده است.

جدول ۸. جمعیت نقاط شهری کشور و متوسط رشد سالانه آن

(۱۳۶۵-۱۳۸۵)

درصد	دوره	متوسط رشد سالانه	
		جمعیت	سال
۵/۱۲	۱۳۵۵-۶۵	۲۶,۸۴۴,۵۶۱	۱۳۶۵
۳/۴۷	۱۳۶۵-۷۰	۳۱,۸۳۶,۵۹۸	۱۳۷۰
۲/۹۵	۱۳۷۰-۷۵	۳۶,۸۱۷,۷۸۹	۱۳۷۵
۲/۷۴	۱۳۷۵-۸۵	۴۸,۲۵۹,۹۶۴	۱۳۸۵

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵ (محاسبه براساس نتایج سرشماری)

جدول ۹. جمعیت نقاط روستایی کشور و متوسط رشد سالانه آن

(۱۳۶۵-۱۳۸۵)

درصد	دوره	متوسط رشد سالانه	
		جمعیت	سال
۱/۸۷	۱۳۵۵-۶۵	۲۲,۶۰۰,۴۴۹	۱۳۶۵
۱/۲۱	۱۳۶۵-۷۰	۲۴,۰۰۰,۵۶۵	۱۳۷۰
-۰/۶۴	۱۳۷۰-۷۵	۲۲,۲۳۷,۶۹۹	۱۳۷۵
-۰/۴۴	۱۳۷۵-۸۵	۲۲,۲۳۵,۸۱۸	۱۳۸۵

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵ (محاسبه براساس نتایج سرشماری)

در سال ۱۳۸۵، از جمعیت ۷۰,۴۹۵,۷۸۲ نفری کشور، ۶۸/۴۶ درصد در نقاط شهری و ۳۱/۳۹ درصد در نقاط روستایی سکونت داشته و بقیه غیرساکن بوده‌اند. به لحاظ تعداد جمعیت، استان تهران با

اصولی با آنها بخورد نشد به گرهای کوری تبدیل می‌شوند که با اقدامات نادرست کورتر و پیچیده‌تر می‌گردد و جامعه را در مقابل مشکلات لایحل قرار می‌دهند. چنانکه در جدول ۱۰ مشاهده می‌شود، در شرایطی که جمعیت فعال کشور از رشد سالانه ۴ درصد در دوره ۱۳۸۵-۱۳۷۵ برخوردار بوده، جمعیت شاغل سالانه فقط ۳/۵ درصد افزایش داشته است و به همین دلیل تعداد بیکاران در دهه مذکور دو برابر شده و از ۱/۵ میلیون نفر در سال ۱۳۷۵ به ۳ میلیون نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است.

می‌ماند. قاچاق مواد مخدر، تولید فراوردهای غیرمجاز، شبکه‌های زیزمهینی تولید و توزیع کالا، گریز از مقررات و پرداخت مالیات و حقوق قانونی، و چگونگی عملکرد دلالان ارز و مایحتاج ضروری نمودهای روشنی از این ضعف و تلاشی بازار رسمی فعالیت است که هر روز بر پیچیدگی آن افزوده می‌شود و درمان و علاج را مشکل‌تر می‌سازد. واقعیت این است که مسائل اجتماعی به کندی شکل می‌گیرند و در طول دوران شکل‌گیری خود حساسیت‌های کمتری ایجاد می‌کنند، اما وقتی شکل گرفتند و با روش‌های

جدول ۱۰. تعداد و میزان رشد سالانه جمعیت ۱۰ سال به بالا و جمعیت فعال و شاغل و بیکار (۱۳۷۵-۱۳۸۵)

میزان رشد سالانه (درصد)							جمعیت (میلیون نفر)							انواع جمعیت
۱۳۷۵-۸۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۴۵-۵۵	۱۳۳۵-۴۵	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵				
۲/۷	۳/۳	۳/۶	۳/۳	۲/۶	۵۹/۵	۴۵/۴	۳۲/۸	۲۳	۱۶/۵	۱۲/۷	جمعیت ۱۰ سال به بالا			
۳/۹	۲/۲	۲/۷	۲/۶	۲/۲	۲۳/۵	۱۶	۱۲/۸	۹/۸	۷/۵	۶	جمعیت فعال			
۳/۵	۲/۸	۲/۲	۲/۵	۱/۵	۲۰/۴	۱۴/۵	۱۱	۸/۸	۶/۸	۵/۹	جمعیت شاغل			
۷/۵	-۲	۶/۲	۳/۲	۱۶/۴	۳	۱/۵	۱/۸	۱	۰/۷	۱	جمعیت بیکار			

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۳۵-۱۳۸۵

جدول ۱۱. میزان عمومی و ویژه فعالیت و بار تکفل (۱۳۳۵-۱۳۸۵)

۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵	موارد
۳۳/۳	۲۶/۷	۲۵/۹	۲۹	۳۰/۲	۳۲	میزان عمومی فعالیت
۳۹/۴	۳۵/۳	۳۹	۴۲/۵	۴۵/۹	۴۷/۵	میزان ویژه فعالیت اقتصادی
۲/۴	۳/۱	۴	۲/۸	۲/۶	۲/۲	بار تکفل

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۳۵-۱۳۸۵

شاخص دیگری که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد بار تکفل است. این شاخص از تقسیم جمعیت غیرفعال بر جمعیت فعال به دست می‌آید و نشان‌دهنده آن است که هر فرد فعال لازم است غیر از خود چند نفر دیگر را از نظر اقتصادی تأمین کند. این شاخص از ۲/۲ در سال ۱۳۳۵ به ۲/۴ در سال ۱۳۸۵ رسیده است. به عبارت دیگر، در سال ۱۳۸۵، هر فرد شاغل می‌بایست علاوه بر خودش ۲/۴ نفر دیگر را نیز از نظر اقتصادی تأمین می‌کرده است. بالاترین میزان این شاخص مربوط به سال ۱۳۶۵ (۴ نفر) و پایین‌ترین آن مربوط به سال ۱۳۳۵ (۲/۲ نفر) است.

جدول ۱۲ میزان اشتغال و بیکاری را به تفکیک جنس و

میزان عمومی فعالیت نشان‌دهنده تعداد افراد فعال از نظر اقتصادی به ازای هر ۱۰۰ نفر جمعیت است. این میزان از ۳۲ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۳۳/۳ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است. قابل ذکر است که مخرج کسر این میزان کل جمعیت است که تحت تأثیر ساختمان سنی جمعیت قرار می‌گیرد. به همین دلیل بهتر است برای مقایسه از میزان ویژه فعالیت اقتصادی که مخرج کسر آن جمعیت ۱۰ سال به بالاست استفاده شود.

میزان ویژه فعالیت اقتصادی در ایران از ۴۷/۵ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۳۹/۴ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است. این میزان نشان‌دهنده آن است که در سال ۱۳۳۵، از هر ۱۰۰ نفر جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر در ایران، ۴۷/۵ نفر از نظر اقتصادی فعال (شاغل یا بیکار در جستجوی کار) بوده‌اند که این رقم به ۳۹/۴ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. همان‌طور که در جدول ۱۱ معکس است، سهم جمعیت فعال از جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر در سایر سرشماری‌ها (۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵) به ترتیب ۴۵/۹، ۴۲/۵، ۳۹، ۴۲/۳ و ۳۵/۳ درصد بوده است که روند رو به کاهشی را تا سال ۱۳۷۵ نشان می‌دهد. این شاخص در فاصله سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ افزایش یافته است.

پایین ترین آن مربوط به سال ۱۳۶۵ با ۸۷ درصد بوده است. میزان اشتغال مردان در سال ۱۳۸۵، ۸۹/۲ درصد بوده است. میزان اشتغال زنان نیز از ۹۹/۶ درصد در سال ۱۳۳۵ تا ۷۴/۶ درصد در سال ۱۳۶۵ متغیر بوده است. میزان اشتغال زنان در سال ۱۳۸۵ برابر با ۷۶/۶ درصد و بیش از ۱۰ رقم پایین تر از میزان اشتغال مردان بوده است. نکته قابل تأمل در جدول ۱۲ این است که از سال ۱۳۵۵ به بعد، میزان بیکاری زنان در کلیه سال های سرشماری بیش از مردان است. افزایش سهم زنان در دوره های متوجهه و دانشگاهی، بالا رفتن سن ازدواج، کاهش تعداد فرزندان، و افزایش اوقات فراغت موجب شده که روز به روز بر میزان ورود زنان به بازار کار افزوده شود، ولی چون با خیل عظیم جوانان (پسران) تازهوارد به بازار کار روبرو هستیم و هنوز اقتصاد جامعه نتوانسته برای بسیاری از آنها شغل ایجاد کند، تقاضای کار زنان عامل تشدید کننده بیکاری در جامعه ما به حساب می آید.

براساس سرشماری های ۱۳۸۵- ۱۳۳۵ نشان می دهد. در طی این سال ها، ۸۵ تا بیش از ۹۷ درصد جمعیت فعال، شاغل و بقیه بیکار در جستجوی کار بوده اند. بالاترین میزان اشتغال مربوط به سال ۱۳۳۵ با ۹۷/۳ درصد و کمترین میزان اشتغال مربوط به سال ۱۳۶۵ با ۸۵/۸ درصد بوده است. قابل ذکر است که میزان اشتغال در سال ۱۳۸۵ برابر با ۸۷/۲ درصد بوده است (۸۹/۲ درصد مردان و ۷۶/۶ درصد زنان شاغل بوده اند). میزان بیکاری از ۲/۶ درصد در سال ۱۳۳۵ با رشد سعودی ممتد به ۱۴/۲ درصد در سال ۱۳۶۵ رسیده است. این میزان در سال ۱۳۷۵ به ۹ درصد کاهش و مجدداً در سال ۱۳۸۵ به ۱۲/۷ درصد افزایش پیدا کرده است. نسبت زیادی از این افزایش به زنان بیکار در جستجوی کار مربوط می شود که از ۱۳/۳ درصد در سال ۱۳۷۵ به ۲۳/۳ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است (۱۰ رقم افزایش در طول ۱۰ سال). بالاترین میزان اشتغال مردان مربوط به سال ۱۳۳۵ با ۹۷ به درصد و

جدول ۱۲. میزان اشتغال و بیکاری به تفکیک جنس (۱۳۳۵- ۱۳۸۵)

موارد						
میزان اشتغال						
۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵	
۸۷/۲	۹۰/۹	۸۵/۸	۸۹/۸	۹۰/۴	۹۷/۳	کل
۸۹/۲	۹۱/۵	۸۷	۹۰/۹	۹۰/۳	۹۷	مرد
۷۶/۶	۸۸/۷	۷۴/۶	۸۳/۶	۹۱	۹۹/۶	زن
۱۲/۷	۹	۱۴/۲	۱۰/۲	۹/۶	۲/۶	کل
۱۰/۸	۸/۵	۱۲/۹	۹/۱	۹/۶	۲/۸	مرد
۲۳/۳	۱۳/۳	۲۵/۴	۱۶/۴	۸/۱	۰/۴	زن

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵- ۱۳۳۵

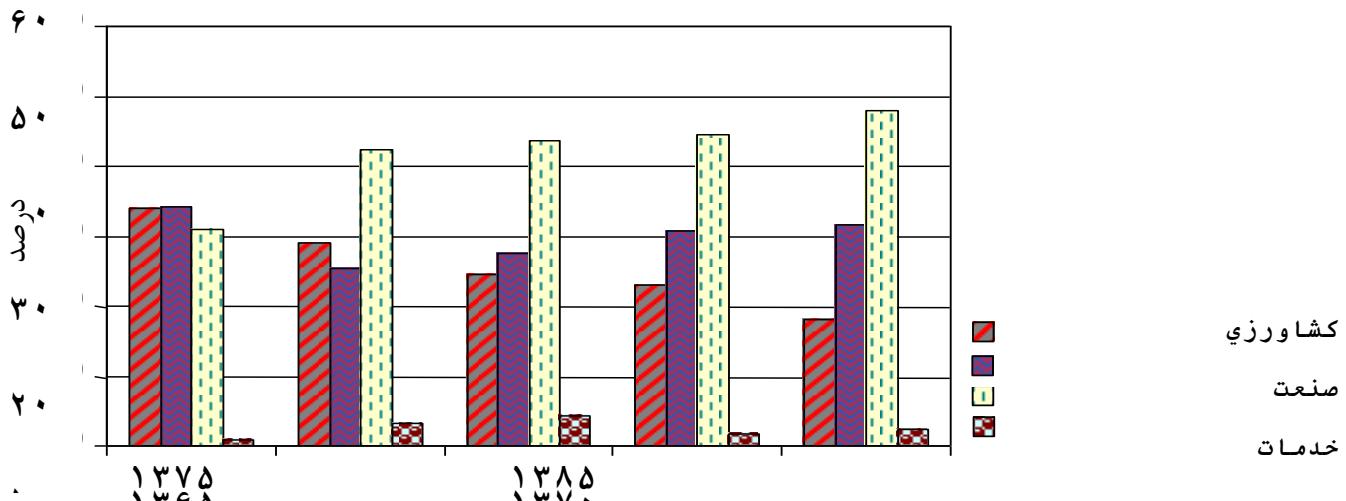
سهم جمعیت در بخش صنعت اضافه می شود و زمانی که بخش صنعت اشباع گردید، سهم شاغلین در بخش خدمات سیر فرازینده پیدا می کند. اما در ایران، همان طور که در نمودار ۴ مشاهده می شود، قبل از آنکه بخش صنعت به حد اشباع برسد و کشور از نظر صنعتی خودکفا شود، درصد شاغلین در این بخش نه تنها افزایش پیدا نکرده بلکه با اندکی کاهش همراه بوده و در عوض بخش خدمات دچار تورم کاذب شده است. این روند منجر به ایجاد بیکاری پنهان یا اشتغال کاذب در کشور شده است.

۶.۴. چالش ها و مسائل اصلی مربوط به جمعیت و توسعه - حفظ سطوح کم باروری: اگرچه زنان ایران به سطح

۴.۵. توزیع شاغلین در بخش های عمده فعالیت اقتصادی در سال ۱۳۵۵، نسبت جمعیت شاغل در بخش های سه گانه فعالیت اقتصادی تقریباً برابر بوده است. کمترین درصد شاغلین در سال ۱۳۵۵ به بخش خدمات با ۳۰/۹ درصد و بالاترین آن به بخش صنعت با ۳۴/۲ درصد اختصاص داشت. در سال ۱۳۶۵، از سهم شاغلین در دو بخش کشاورزی و صنعت کاسته و به سهم آنان در بخش خدمات افزوده شد. این روند با نوساناتی در سال های بعد هم ادامه یافت، به طوری که در سرشماری ۱۳۸۵، سهم شاغلین در هریک از بخش های سه گانه کشاورزی و صنعت و خدمات به ترتیب برابر با ۱۸، ۲۱/۷ و ۴۷/۹ درصد بوده است. معمولاً در مسیر توسعه، به تدریج از سهم جمعیت در بخش کشاورزی کاسته و به

اقتصادی و رفتار باروری نسل حاصل از افزایش شدید جمعیت در سال های دهه ۱۳۶۰، نیرویی قدرمند است که آینده ایران را شکل خواهد داد.

جانشین سازی باروری رسیده اند، ادامه گسترش خدمات بهداشت باروری، از جمله برنامه تنظیم خانواده، برای تأمین نیازهای حال و آینده امری حیاتی است. از آنجا که سن نصف جمعیت کشور زیر ۲۴ سال است، عملکرد اجتماعی-

نمودار ۴. توزیع شاغلین در بخش های عمدۀ اقتصادی (۱۳۵۵-۱۳۸۵)

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵-۱۳۸۵

فعالیت (۶۴-۱۵ سال) قرار می‌گیرد. همان طور که گفته شد، نسبت درصد جمعیت ۱۵-۶۴ ساله در سال ۱۳۸۵، با جهشی استثنایی، به رقمی نزدیک به ۷۰ درصد رسید. به لحاظ جمعیت‌شناختی، این چند دهه‌ای را که، در مسیر انتقال ساختار سنی جمعیت، تمرکز نسبی بر جمعیت فعال قرار می‌گیرد فرصت طلایی یا پنجره جمعیتی می‌نامند. فزونی چشمگیر جمعیت ۱۵ بالقوه فعال (۶۴-۱۵ ساله) بر جمعیت غیرفعال (کمتر از ۱۵ سال و بالاتر از ۶۵ سال) در این مدت منجر به پایین آمدن نسبت بستگی می‌شود و، از همین رو، جمعیت‌شناسان به آن عنوان پنجره جمعیتی را داده‌اند چرا که از نظر اقتصادی و اجتماعی مطلوب تلقی می‌شود و می‌تواند محرك توسعه باشد. بسیاری از کشورها (از جمله ژاپن و چین) جهش توسعه‌ای خود را در چنین مرحله‌ای از انتقال ساختار سنی داشته‌اند. لذا می‌توان امید داشت که کشور ما ایران هم بتواند در چند دهه آینده از وضعیت پنجره جمعیتی نهایت استفاده را در جهت جهش توسعه‌ای بکند (میرزائی، ۱۳۸۲: ۱۳).

ایران کنونی در یک برهه زمانی طلایی و استثنایی و تکرارناپذیر جمعیتی برای رشد و توسعه اقتصادی به سر می‌برد. با توجه به فرایند انتقال جمعیتی و تغییرات ساختارهای سنی، این کشور در حال تجربه کردن پدیده پنجره جمعیتی است و انتقال‌های جمعیتی و ساختار سنی، سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کشور را در برابر پنجره جمعیتی که فرصتی طلایی است قرار داده است. با این حال، لازم است آنان در بهره‌برداری از این فرصت و پتانسیل بالقوه سه نکته مهم را مد نظر داشته باشند. نکته اول محدودیت زمانی پنجره جمعیتی است. آثار پنجره جمعیتی موقتی و گذراست و این پنجره همیشه یا برای مدت طولانی باز نخواهد ماند و پس از دو تا سه دهه بسته خواهد شد زیرا پویایی جمعیت و انتقال‌های ساختار سنی موجب می‌شود که تورم جمعیت بزرگ‌سال به سمت سالخوردگی حرکت کند، در نتیجه، نسبت‌های بستگی دوباره افزایش یابد. با افزایش بار و فشار جمعیتی ناشی از ساختار سالم‌تری، منفعت جمعیتی تبدیل به بار جمعیتی می‌شود.

نکته دوم ضرورت وجود محیط سیاسی و بستر نهادی مناسب برای بهره‌برداری از این فرصت است. باید توجه داشت

- کاهش تفاوت‌های جنسیتی: به رغم موفقیت‌های چشمگیر در زمینه بهداشت و آموزش زنان، چالش‌هایی در زمینه ترویج و حمایت از برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان، مطابق با هدف سوم از اهداف توسعه هزاره و کنوانسیون‌ها و کنفرانس‌های بین‌المللی مربوط، وجود دارد. مشارکت زنان در بازار کار با دستمزد در غیر از بخش کشاورزی محدود است (۱۴/۷ درصد). پیشرفت قابل توجه آموزشی زنان با افزایش مشارکت اقتصادی آنان همراه نبوده است. لازم است فرصت‌های شغلی برای زنان افزایش و برابری جنسیتی در بازار کار تحقق یابد. حمایت از قدرت رقابت اقتصادی ایران و تعامل فعالانه با اقتصاد جهانی مستلزم ایجاد محیط مناسب برای مشارکت اقتصادی زنان است که از هدف‌های اصلی سند چشم‌انداز ۲۰ ساله ایران (۲۰۰۵-۲۰۲۵) به شمار می‌آید. علاوه بر این، حضور نمایندگان زن در مجلس شورای اسلامی (۲/۸ درصد) و مشارکت آنان در مشاغل مدیریتی و تصمیم‌گیری محدود است.

- مزایای جمعیتی (پنجره جمعیتی): مزایای جمعیتی که عبارت است از افزایش نرخ رشد اقتصادی به دنبال افزایش سهم افراد در سنین کار در یک جمعیت، چالش جمعیتی دیگر ایران است. این امر در تغییرات جمعیتی به این علت رخ می‌دهد که نرخ باروری کاهش می‌یابد و از نسبت واپستگی جوانان کاسته می‌شود. در آخرین سرشماری جمعیت و مسکن، شمار جمعیت بالای ۱۰ سال ۵۹ میلیون و ۵۲۳ هزار نفر ثبت شد که ۴۰/۶ درصد از این تعداد از لحاظ اقتصادی فعال بودند. آمارها حاکی است که ۲۰ میلیون و ۴۷۶ هزار نفر شاغل و ۳۵ میلیون و ۹۹۹ هزار نفر بیکار (یا دنبال کار) بودند. میلیون و ۵۳۸ هزار نفر جمعیتی که از نظر اقتصادی فعال نبودند، ۱۳ میلیون و ۱۱۷ هزار نفر دانش‌آموز و دانشجو، ۱۶ میلیون و ۵۷ هزار نفر خانه‌دار، و ۲ میلیون و ۹۷۴ هزار نفر دارای درآمد بوده‌اند.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

با کاهش اساسی و مستمر نسبت درصد جمعیت کمتر از ۱۵ سال، برای چند دهه، تمرکز نسیبی بر جمعیت واقع در سنین

طلایی برای توسعه اقتصادی در ایران. کاظمی پور، شهرلار. (۱۳۸۲)، «مسائل مرتبط با نیروی انسانی و اشتغال»، گزارش بررسی و تحلیل مسائل و چالش‌های جمعیتی ایران و پیامدهای آن، طرح پژوهشی کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی، شورای عالی انقلاب فرهنگی. مرکز آمار ایران. (۱۳۸۵-۱۳۳۵)، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن، تهران.

میرزائی، محمد. (۱۳۸۲)، «تعییرات ساختار سنی جمعیت ایران و پیامدهای آن»، گزارش بررسی و تحلیل مسائل و چالش‌های جمعیتی ایران و پیامدهای آن، طرح پژوهشی کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی، شورای عالی انقلاب فرهنگی. ———. (۱۳۸۴)، جمعیت و توسعه با تأکید بر ایران (د مقاله)، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه. نورالهی، طه و الهام فتحی. (۱۳۸۵)، «شخص‌های جمعیتی جهان و ایران در سال ۱۳۸۵ (۲۰۰۶)»، جمعیت، ش ۵۷ و ۵۸.

Jamison, D. T., W. H. Mosley, A. R. Measham and J. L. Bobadilla (eds.). (1993), *Disease Control Priorities in Developing Countries*, New York, World Bank, Oxford University Press.

Malmberg, B. and L. Sommestad. (2000), "Four Phases in the

Demographic Transition, Implications for Economic and Social Development in Sweden, 1820-2000", Arbetsrapport/ Institutet for Framtidsstudier.

Peng, X. (2005), "The Demographic Window, Human Capital Accumulation and Economic Growth in China: An Applied General Equilibrium Analysis", available at: <http://iusspp2005.princeton.edu/download.aspx?submissionId=51930>

Population Reference Bureau. (2006), *World Population Data Sheet*.

United Nations. (2004), *World Population to 2300*, New York.

———. (2007), *World Population Prospects, the 2006*

که نیروی محركه پنجره جمعیتی برای شتاب بخشیدن به رشد و توسعه اقتصادی خودبخود به جریان نمی‌افتد، بلکه میزان تحقق و اثرگذاری آن بستگی به وجود محیط سیاسی و ساختارهای نهادی مناسب مانند سیاست‌های جمعیتی و تنظیم خانواده، سرمایه انسانی کارآمد، سطح بالای بهداشت عمومی، آموزش مطلوب، انعطاف‌پذیری بازارهای کار در جذب نیروی کار در حال افزایش و ایجاد فرصت‌های شغلی، سیاست‌های تجارت و اقتصاد آزاد، حذف اقتصاد دستوری، سرمایه‌گذاری و مدیریت اقتصادی قوی، دولت باکفایت دارد. بنابراین، اتخاذ و اجرای چنین سیاست‌های محوری و اصلاحات ساختاری و نهادی در ایران، به ویژه در ارتباط با عملکرد بازارهای کار و سرمایه، همگی مکمل‌هایی بالقوه برای فاز پنجره جمعیتی هستند و تحقق پتانسیل ایجادشده برای رشد اقتصادی در ایران بستگی به کارآیی سایر عوامل اقتصادی و اجتماعی و سیاسی دارد.

نکته سوم توجه به روی دیگر سکله پنجره جمعیتی یعنی تهدیدها و چالش‌ها و مسائل آن است. اگر سیاست‌های مناسب و مؤثر برای بهره‌برداری از این فرصت طلایی اتخاذ نشود، نه تنها از دست می‌رود، بلکه می‌تواند با افزایش میزان بیکاری، اشتغال ناقص و، در پی آن، شورش اجتماعی میلیون‌ها جوان بیکار، افول سرمایه انسانی و اجتماعی، فروپاشی ساختارهای اجتماعی، بی ثباتی سیاسی، و کاهش منابع تأمین اجتماعی سالمندی تبدیل به تهدید شود (فرجادی و صادقی، ۱۳۸۶: ۱-۲۹). علاوه بر اینها، ناتوانی در سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری از فرصت محدودی که پنجره جمعیتی ایجاد کرده، امکان تحقق توسعه پایدار را به حداقل می‌رساند و آثار مخربی برای آینده نظام اقتصادی و اجتماعی و محیطی به همراه خواهد داشت.

منابع

- بهشتی، محمدانقر و خالد احمدزاده. (۱۳۸۴)، «بررسی اثر ساخت سنی کشور روی هزینه‌های مصرفی بلندمدت بخش خصوصی»، جمعیت، ش ۵۱ و ۵۲.
- سرایی، حسن. (۱۳۷۶)، «مرحله اول گذار جمعیتی ایران»، نامه علوم اجتماعی، ش ۹ و ۱۰.
- فرجادی، غلامعلی و رسول صادقی. (۱۳۸۶)، «پنجره جمعیتی، فرصت

Revision Population Database, available at:
<http://esa.un.org/unpp/p2kodata.asp>